

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

ANNA KORPYSZ
annakorpysz@wp.pl
ORCID: 000-0001-8788-5793

Przekroczenie granic obrony koniecznej w wyniku strachu lub wzburzenia usprawiedliwionych okolicznościami zamachu z art. 25 § 3 k.k. z perspektywy psychologicznej

Exceeding the Limits of Necessary Defence Due to the Fear or Agitation Justified
by the Circumstances of Attack under Article 25 § 3 CC
from the Psychological Perspective

Kodeks karny w art. 25 k.k. przewiduje kontratyp obrony koniecznej. Ustawodawca uregulował również kwestię odpowiedzialności sprawcy w przypadku przekroczenia jej granic. Przedmiotem niniejszego opracowania jest szczególnie przypadek owego przekroczenia zawarty w art. 25 § 3 k.k.

Norma prawna zawarta w art. 25 § 3 k.k. została wprowadzona po raz pierwszy w Kodeksie karnym z 1997 r.¹ Pierwotny tekst ustawy brzmiał: „Sąd odstępuje od wymierzenia kary, jeżeli przekroczenie granic obrony koniecznej było wynikiem strachu lub wzburzenia usprawiedliwionych okolicznościami zamachu”².

Obecny kształt przepisu art. 25 § 3 k.k. został nadany ustawą z dnia 5 listopada 2009 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny, ustawy – Kodeks postępowania karnego, ustawy – Kodeks karny wykonawczy, ustawy – Kodeks karny skarbowy oraz niektórych innych ustaw³, obowiązującą od 8 czerwca 2010 r. Nowela z 2009 r. wprowadziła dotychczas nieznaną poprzednim kodeksom karnym regulację „niepodlegania karze” w sytuacji przekroczenia granic obrony koniecznej w wyniku strachu lub wzburzenia usprawiedliwionych okolicznościami zama-

¹ Kodeks karny z 1932 r. oraz Kodeks karny z 1969 r. nie przewidywały takiej regulacji.

² Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (Dz.U. 1997, nr 88, poz. 553).

³ Dz.U. 2009, nr 206, poz. 1589.

chu⁴. Ta karnomaterialna regulacja ma istotne znaczenie na płaszczyźnie prawa procesowego, w tym dla zastosowania podstawy odmowy wszczęcia postępowania lub umorzenia postępowania z art. 17 § 1 pkt 4 k.p.k. Szczegółowe zajęcie się problematyką procesową przekraczałoby jednak ramy niniejszego artykułu.

Analizę ustawowych przesłanek obrony koniecznej z art. 25 § 3 k.k. przeprowadzono na interdyscyplinarnej płaszczyźnie łączącej psychologię i prawo⁵ – psychologię sądową oraz psychiatrię sądową. Prawo jest nauką dogmatyczną, a psychologia jest nauką empiryczną. Oznacza to, że czyn zabroniony jest od strony prawa formalnie jednorodny, a od strony psychologii ten sam czyn jest zróżnicowany⁶, gdyż przedmiotem badań są: konkretny człowiek, jego temperament, emocje, tzw. tło sytuacyjne, czyli wpływ konkretnej sytuacji na zachowanie, reakcja jednostki na tę sytuację, indywidualne mechanizmy motywacyjne, radzenie sobie w stanie stresu sytuacyjnego, indywidualne mechanizmy samokontroli, uwarunkowania genetyczne wpływające na sposoby reagowania w sytuacji zagrożenia⁷. Według J.M. Stanika należy także uwzględnić koncepcję psychologicznego położenia życiowego, wiążącą z danym zdarzeniem przeszłość i przyszłość, co jest niezbędne do pogłębionych analiz psychologicznych⁸. Do spraw z art. 25 § 3 k.k. powinny być wykorzystywane również osiągnięcia psychiatrii w procesie karnym. Uważam, że dopiero interdyscyplinarna współpraca w dziedzinie prawa, psychologii i psychiatrii umożliwia właściwe ujęcie przesłanek z art. 25 § 3 k.k. Współpraca ta ma też procesowe podstawy w art. 193 § 1 i art. 202 § 1 k.p.k. w zakresie przeprowadzenia dowodu z kompleksowej opinii biegłych sądowych psychiatrów i psychologa, gdyż w tego rodzaju sprawach stwierdzenie okoliczności, mających istotne znaczenie dla rozstrzygnięcia sprawy, wymaga wiadomości specjalnych (art. 193 § 1 k.p.k.). Kompleksowe opinie psychiatryczno-psychologiczne powinny wyznaczać standardy postępowania dowodowego w sprawie przekroczenia granic obrony koniecznej pod wpływem strachu lub wzburzenia.

Przy analizie przesłanek z art. 25 § 3 k.k. warto sięgnąć do literatury psychologicznej, w szczególności w zakresie zagadnienia emocji, do których należą „strach” i „wzburzenie” z art. 25 § 3 k.k.

Emocje (łac. *moveo* ‘wyruszyć, wzruszać, wstrząsać’⁹) to złożone procesy orientowania się w świecie, umożliwiające reakcję na wyzwania stawiane przez

⁴ M. Mozgawa, *Obrona konieczna w polskim prawie karnym (zagadnienia podstawowe)*, „Annales UMCS sectio G (Ius)” 2013, vol. 60(2), s. 171–190.

⁵ *Psychologia i prawo. Między teorią a praktyką*, red. E. Habzda-Siwek, J. Kabzińska, Sopot 2014, s. 19.

⁶ J.M. Stanik, *Psychologia sądowa*, Warszawa 2013, s. 388.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*, s. 407.

⁹ *Słownik podręczny łacińsko-polski*, oprac. Ł. Konciewicz, Lwów 1922, s. 236.

świat¹⁰. W bardziej rozbudowanej definicji emocje określa się jako subiektywny stan psychiczny, który uruchamia pierwszeństwo dla związanego z nim programu działania¹¹. Emocja jest zazwyczaj wynikiem oceny zdarzenia jako wpływającego w istotny sposób na cele lub interesy podmiotu¹². Zachowanie podjęte pod wpływem emocji zawsze ma charakter zachowania reaktywnego¹³. Wiedza z zakresu psychologii emocji znajdzie zatem bezpośrednie przełożenie na karnoprawną ocenę przesłanek „strachu lub wzburzenia” i ocenę zachowania ekscedenta pod wpływem tych emocji.

Problematyka emocji jest nieodłącznym elementem analizy przesłanek z art. 25 § 3 k.k., zwłaszcza że ocenie podlega ich reaktywna i motywacyjna funkcja wpływająca bezpośrednio na określony sposób zachowania się jednostki. Pojawia się więc pytanie, na ile emocje „strachu lub wzburzenia” determinują zachowanie człowieka w stanie stresu psychologicznego, do którego należy zaliczyć sytuację obrony koniecznej. Obecny w psychologii spór o prymat emocji¹⁴ lub prymat poznania¹⁵ oraz uzasadniony wybór jednej z tych teorii do konkretnego stanu faktycznego przekroczenia granic obrony koniecznej ma bezpośredni wpływ na karnoprawną ocenę zachowania oskarżonego (*resp.* podejrzanego). Inaczej będzie kształtować się ta ocena w przypadku uznania pierwotności emocji, inaczej zaś w sytuacji przyjęcia prymatu poznania nad emocją.

W sytuacjach prostych, w których bodziec afektywny jest bardzo dobrze określony, oraz w sytuacjach wymagających natychmiastowej reakcji, do których należy zaliczyć działanie w obliczu bezpośredniego zagrożenia, uruchamiana jest dolna droga wzbudzania afektu¹⁶, a tym samym ludzie co do zasady zachowują się

¹⁰ M. Budyn-Kulik, *Umyślność w prawie karnym i psychologii. Teoria i praktyka sądowa*, Warszawa 2015, s. 478.

¹¹ *Ibidem*.

¹² J. Strelau, D. Doliński, *Psychologia akademicka*, t. 1, Gdańsk 2016, s. 513–514.

¹³ M. Budyn-Kulik, *Umyślność w prawie karnym...*, s. 481.

¹⁴ Prymat emocji nad poznaniem zakłada, że emocja wyprzedza poznanie, co oznacza, iż reakcja emocjonalna sterowana jest przez dolną drogę wzbudzania emocji (zob. przypis 16). Udział kory mózgowej oraz złożonych procesów poznawczych jest minimalny. Zob. T. Maruszewski, *Psychologia poznania*, Gdańsk 2001, s. 381.

¹⁵ Prymat poznania nad emocją należy rozumieć jako pierwotność poznania nad emocją. Teoria ta zakłada, że warunkiem pojawienia się emocji jest ocena bodźca. Ocena ta dotyczy związku między bodźcem docierającym do jednostki a interesami organizmu. Ocena bodźca ma charakter poznawczy. Jest to klasyczny proces poznania drogą zmysłową, w której bodziec przesyłany jest od narządu zmysłu do kory mózgowej, gdzie następuje świadome rozpoznanie i identyfikacja bodźca, co wymaga użycia zasobów pamięci do zinterpretowania otrzymanych danych sensorycznych. Zob. *ibidem*; idem, *Psychologia poznania*, Gdańsk 2017, s. 404.

¹⁶ Dolna droga wzbudzania emocji to droga, na której informacje z narządów zmysłowych dochodzą do wzgórza sensorycznego, a stamtąd do ciała migdałowatego, które bezpośrednio kieruje reakcją (dolna droga – wzgórze sensoryczne – ciało migdałowate), dla odróżnienia od górnej drogi (wzgórze sensoryczne – kora mózgowa – ciało migdałowate). Zob. idem, *Psychologia poznania*, 2017, s. 404. Por. J. Strelau, D. Doliński, *op. cit.*, s. 530.

zgodnie z modelem prymatu emocji¹⁷. W sytuacjach złożonych, z decyzją odłożoną w czasie, uruchamiana jest górna droga, podczas której powstaje pełny proces emocjonalny, wymagający użycia wiedzy zmagazynowanej w pamięci i wielokierunkowego przewidywania konsekwencji własnych działań¹⁸.

Wyniki wieloletnich badań przemawiają za przyjęciem w sytuacjach przekroczenia obrony koniecznej pod wpływem strachu lub wzburzenia teorii prymatu emocji nad poznaniem. Jednakże w sprawach z art. 25 § 3 k.k. bezwarunkowe przyjęcie teorii prymatu emocji stanowiłoby zbyt duże uproszczenie i mogłoby prowadzić do całkowitej bezkarności sprawców nadpobudliwych emocjonalnie. Niewątpliwie analiza zachowania ekscedenta, reagującego negatywnymi emocjami o dużym nasileniu w sytuacji zagrożenia, stanowić będzie złożony proces uwzględniający nie tylko subiektywny stan emocjonalny, ale i elementy obiektywne zdarzenia, co uzasadniono w dalszej części niniejszego artykułu.

Jedną z przesłanek przekroczenia obrony koniecznej z art. 25 § 3 k.k. jest działanie „pod wpływem strachu”. Termin „strach” nie ma definicji legalnej w art. 115 k.k. Językowa wykładnia pojęcia „strach”, oparta na *Słowniku języka polskiego*, wprowadza dodatkowe niejasności i zamieszanie pojęciowe. „Strach” jest bowiem wyjaśniany jako „niepokój wywołany przez grożące niebezpieczeństwo lub przez rzecz nieznaną, która wydaje się niebezpieczna”¹⁹. Już wstępna wykładnia językowa pojęcia „strach” kłóci się ze znaczeniem tego terminu nadanym przez psychologię, ponieważ „strach” nie dotyczy sytuacji, w których „rzecz nieznaną wydaje się niebezpieczna” (według psychologii jest to lęk). Słownik wskazuje na potoczne rozumienie wyrażenia „strach”, gdyż stosuje zamiennie pojęcia „strach”, „lęk” i „niepokój” w sytuacji, gdy terminów tych nie należy ustawiać w jednej linii pojęciowej, ponieważ każde z tych pojęć ma inny zakres znaczeniowy. „Lęk” jest terminem oznaczającym niepokój, napięcie psychiczne nieuzasadnione sytuacją, natomiast „strach” dotyczy realnej przyczyny stwarzającej zagrożenie²⁰. Rozbieżności w znaczeniu pojęcia „strach” prowadzą do wniosku, że na płaszczyźnie art. 25 § 3 k.k. definicja słownikowa powinna ustąpić przed psychologiczną interpretacją tego pojęcia.

Termin „strach” także nie ma definicji we współczesnej psychologii. Pojęcie to jest wymieniane jako przykład emocji rozpatrywanych w ramach całościowego modelu funkcjonowania człowieka, zwłaszcza w warunkach stresu psychologicznego. W najnowszych opracowaniach naukowo-psychologicznych P. Zimbardo, J. Strelaua, T. Maruszewskiego, D. Dolińskiego, P. Ekmana i J. Davidsona pro-

¹⁷ Por. przypis 14; J. Strelau, D. Doliński, *op. cit.*, s. 530.

¹⁸ J. Strelau, D. Doliński, *op. cit.*, s. 600.

¹⁹ *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, Warszawa 1988, s. 964.

²⁰ Por. M. Cieślak, [w:] M. Cieślak, K. Spett, A. Szymusik, W. Wolter, *Psychiatria w procesie karnym*, Warszawa 1991, s. 192; A. Kępiński, *Lęk*, Kraków 1992, s. 282–283; P. Zimbardo, R. Gerig, *Psychologia i życie*, Warszawa 2020, s. 583, 629.

blematyka strachu, lęku i wzburzenia została pominięta. Nie ma tych terminów w indeksach rzeczowych, a w treści publikacji pojawiają się one jedynie przy zagadnieniach emocji lub stresu psychologicznego, z którym najczęściej w dzisiejszej literaturze utożsamia się pojęcie „strachu”. Krótka definicja „strachu” pojawiła się w podręczniku akademickim P. Zimbardo, w którym „strach” (*fear*) zdefiniowany został jako racjonalna reakcja na zewnętrzne, obiektywnie występujące zagrożenie (np. pożar w domu czy napad), mogąca skłonić jednostkę do ucieczki lub ataku w obronie własnej, w odróżnieniu od fobii (*phobia*) rozumianej jako nieracjonalny strach, nadmierny i nieadekwatny do rzeczywistego zagrożenia, a także od lęku (*anxiety*) będącego intensywną reakcją emocjonalną wywołaną przedświadomym rozpoznanie, że wyparty konflikt chce przedrzeć się do świadomości²¹. Zgodnie z aktywacyjną teorią emocji strach został określony jako aktywacja, której towarzyszą procesy pośredniczące – zawierają one wyobrażenie urazu oraz wywołują tendencję do unikania i ucieczki²².

Natomiast w starszej literaturze psychologicznej „strach” został określony jako „termin potoczny i psychologiczny na oznaczenie ogółu przykrych wzruszeń i uczuć pochodzących od nich, sygnalizujących niebezpieczeństwo oraz przysposabiających psychicznie i fizycznie do obrony, względnie do wycofania się z zasięgu działania groźby”²³. Strach został opisany również jako emocja odzwierciedlająca stan zagrożenia, uczucie niepokoju odczuwane w niebezpiecznej sytuacji lub na jej wspomnienie²⁴.

Zarówno psychiatrzy, jak i psychologowie wyraźnie odróżniają strach od lęku. Nauki medyczne zasadniczo nie posługują się pojęciem „strach”, tylko pojęciem „lęk” („strach” natomiast funkcjonuje jako postać lęku w objawach rozpoznania, a nie jako rozpoznanie zaburzenia psychicznego)²⁵. Lęk (*anxietas*, *anxiety*) jest przejawem zaburzeń emocji, fenomenologicznie w pewnym zakresie stanowi odpowiednik strachu (reakcji emocjonalnej występującej w sytuacji zagrożenia)²⁶. Pełny obraz kliniczny obejmuje triadę objawów: psychiczne, behawioralne i wegetatywno-somatyczne. Objawy psychiczne obejmują m.in.: uczucie napięcia, niepokoju, skrępowania, niemożności odprężenia się (relaksacji); uczucie zagrożenia z trwożliwym oczekiwaniem; zaburzenia koncentracji uwagi, sprawności pamięci, sprawności myślenia; zawężenie pola spostrzegania. Objawy behawioralne to: niepokój manipulacyjny, lokomocyjny; podnie-

²¹ P. Zimbardo, R. Gerrig, *op. cit.*, s. 583, 629.

²² J. Strelau, D. Doliński, *op. cit.*, s. 542.

²³ M. Mozgawa, [w:] *Kodeks karny. Komentarz*, red. M. Mozgawa, Warszawa 2019, s. 109. M. Mozgawa wymienia tutaj *Słownik psychologiczny* autorstwa J. Pietera z 1963 r.

²⁴ N. Sillamy, *Słownik psychologiczny*, Katowice 1994, s. 279.

²⁵ *Encyklopedyczny słownik psychiatrii*, red. L. Korzeniowski, S. Puzyński, Warszawa 1986, s. 524. Słownik nie podaje definicji terminu „strach”, tylko odsyła do hasła „lęk” (s. 524).

²⁶ *Ibidem*, s. 260.

cenie ruchowe (agitacja) lub zahamowanie ruchowe (do osłupienia włącznie), przerywane niekiedy nagłym działaniem (*raptus*); przerażony wyraz twarzy, drążący głos, drżenie rąk, ciała; zaburzenia snu. Objawy wegetatywno-somatyczne: rozszerzenie źrenic, wysychanie w jamie ustnej, wzmożona potliwość, uczucie dławienia, zaciskanie w klatce piersiowej, przyspieszenie oddechu, uczucie bicia serca, niepokoju w okolicy serca i tętna, podwyższenie ciśnienia krwi, niekiedy nagły jego spadek, wzmożona perystaltyka jelit, uczucie niepokoju w jamie brzusznej²⁷.

Parafrazując znane powiedzenie C.K. Norwida o kształtach miłości, można by rzec, że lęk też różnorodne ma kształty. W każdym języku istnieje dość dużo określeń na różne postacie lęku: lęk, strach, groza, przerażenie, bojaźń, wstręt, obrzydzenie itp. Każde z tych pojęć oznacza inną sytuację, która jest rezultatem zarówno działania specyficznego bodźca, jak i reakcji na ten bodziec. Chociaż na ogół od razu można odczuć właściwość lub niewłaściwość użytego terminu, to jednak bardzo trudne, a nawet niemożliwe jest zdefiniowanie każdego z nich, gdyż tym samym słowem „lęk” wyraża się stany uczuciowe o różnorodnym nasileniu i odmiennym charakterze²⁸.

A. Kępiński dokonał podziału lęku na lęk biologiczny, lęk społeczny, lęk moralny i lęk dezintegracyjny. Wszystkie rodzaje lęku można sprowadzić do lęku zasadniczego, mianowicie lęku przed śmiercią²⁹. W ramach lęku biologicznego A. Kępiński wyodrębnił lęk przedmiotowy i lęk bezprzedmiotowy („z wnętrza ustroju”) i to właśnie lęk przedmiotowy zazwyczaj nazywany jest strachem³⁰. Według A. Kępińskiego przedmiotowość, jak zresztą w przypadku wszystkich reakcji emocjonalnych, jest względna. Drobne zagrożenie może wywołać nieproporcjonalnie silną reakcję lękową i odwrotnie – duże zagrożenie może wywołać słabą reakcję lękową. Wielkość sygnału lękowego, podobnie jak sygnału bólowego, nigdy nie stanowi obiektywnej miary zagrożenia. Jest to wypadkowa wielu czynników: prawdopodobnie genetycznie uwarunkowanego pogotowia lękowego czy bólowego, historii życia, aktualnego stanu nastrojowo-uczuciowego. Wreszcie na wielkość sygnału lękowego wpływa mechanizm błędnego koła (dodatniego sprzężenia zwrotnego)³¹; pod wpływem lęku zostaje wyolbrzymiony przedmiot zagrożenia, co z kolei wywołuje nasilenie lęku itd., właściwie *ad infinitum*³². Lęk przedmiotowy jest więc sygnałem bardzo plastycznym³³.

²⁷ *Ibidem*, s. 260–261.

²⁸ A. Kępiński, *op. cit.*, s. 282–283.

²⁹ *Ibidem*, s. 247.

³⁰ *Ibidem*, s. 249.

³¹ „Efekt błędnego koła”. Por. M. Budyn-Kulik, *Zabójstwo tyrana domowego. Studium prawnokarne i wiktymologiczne*, Lublin 2005, s. 168; eadem, *Umyślność w prawie karnym...*, s. 484.

³² A. Kępiński, *op. cit.*, s. 249.

³³ *Ibidem*.

Zagadnieniem przekroczenia obrony koniecznej pod wpływem strachu zajmowała się także doktryna prawa karnego. Według K. Daszkiewicz można różnić przestraszy (wszelkie objawy i przeżycia strachu narzucające się zmysłom) i obawę (przeżycia emocjonalne, z którymi związane jest pragnienie ujemne), która z perspektywy art. 25 § 3 k.k. jest mniej istotna. Działanie pod wpływem strachu ma zazwyczaj charakter impulsywny, stanowi bowiem natychmiastową reakcję na bodziec. Charakterystyczne jest tu działanie sprawcy pod wpływem zaskoczenia, a zatem krótki odstęp czasowy między bodźcem a reakcją, co powoduje, że trudno mówić o przebiegu procesu motywacyjnego z walką motywów konkurencyjnych. Z tego też względu stopień kontroli jest niewielki w tych przypadkach, podobnie jak stopień uświadomienia celu działania. Sprawca dąży jedynie do uniknięcia niebezpieczeństwa, nie obejmuje jednak w pełni świadomością czynu zabronionego podjętego po to, aby to niebezpieczeństwo zażegnać³⁴.

Przy analizie kodeksowej przesłanki „strachu” należy uwzględnić szczególny mechanizm reakcji uruchamiany tą emocją. Jak wspomniano wyżej, istotą emocji jest ich funkcja motywacyjna, czyli uruchomienie określonego programu działania³⁵.

Oczywiście tendencje te nie wyjaśniają działania każdej osoby odpierającej atak, gdyż mechanizmy reakcji poszczególnych osób powinny być oceniane w znacznie szerszym zakresie, uwzględniającym elementy subiektywne stanu psychicznego ekscedenta. Niemniej do interpretacji działania pod wpływem strachu pomocna może być ogólna wiedza o zmianach fizjologicznych wywołanych tą emocją, która pobudza autonomiczny układ nerwowy (AUN) sterujący pracą narządów wewnętrznych. Pobudzenie autonomicznego układu nerwowego przejawia się w przyspieszeniu lub zwolnieniu akcji serca, we wzroście ciśnienia krwi, w zmianach tempa i głębokości oddychania czy zmianach elektrycznego przewodnictwa skóry³⁶. Wyniki najnowszych metaanaliz sugerują, że emocje negatywne, w tym strach czy wzburzenie, wiążą się z silniejszymi reakcjami AUN niż emocje pozytywne³⁷.

Emocja strachu i pokrewne jej stany lęku i paniki czy też obawy na poziomie zmian mimicznych i pantomimicznych wiążą się z podniesieniem brwi i ściągnięciem ich do siebie, przez co stają się one mniej zaokrąglone, górne powieki się podnoszą, a dolne się napinają. Nad brwiami i nosem pojawiają się podłużne, dość krótkie zmarszczki. Oczy się zaokrąglają, w stanie silnego strachu są wręcz wybaluszone. Dość często ludzie przestraszeni cofają głowę i chowają ją w ramionach. Ważne w sprawach z art. 25 § 3 k.k. będzie zatem zgromadzenie w materiale dowo-

³⁴ K. Daszkiewicz, *Groźba w polskim prawie karnym*, Warszawa 1958, s. 47–49.

³⁵ M. Budyn-Kulik, *Umysłowość w prawie karnym...*, s. 478–482.

³⁶ J. Strelau, D. Doliński, *op. cit.*, s. 539.

³⁷ *Ibidem*.

dowym informacji dotyczących wyglądu ekscedenta, w tym opisu zachodzących w nim zmian fizjologicznych. Opieranie się tylko na zewnętrznych przejawach pobudzenia emocjonalnego może być jednak zwodnicze. Niekiedy człowiek głęboko pobudzony emocjonalnie nie uzewnętrznia tego stanu lub odwrotnie – człowiek nieprzeżywający silnych emocji zachowuje się tak, jakby je przeżywał, co powoduje, że zewnętrzny obraz zachowania sprawcy może być zwodniczy³⁸.

Jak pokazują liczne badania³⁹, korelacje między subiektywnym odczuciem strachu a różnymi obiektywnymi parametrami intensywności emocji strachu są zaskakująco niskie⁴⁰. Obraz otaczającego świata jest zawsze subiektywny – każdy inaczej widzi i ocenia swe otoczenie oraz istniejące w nim zagrożenia. Historia i warunki życia człowieka wpływają na to, że na jedne bodźce reaguje on silniej, a na inne słabiej, co nie zawsze jest adekwatne do obiektywnej oceny niebezpieczeństwa⁴¹. Prowadzi to do wniosku, że oparcie się jedynie na obiektywnych warunkach sytuacji wywołującej strach, bez dokonania oceny subiektywnych cech jednostki, nie prowadzi do prawidłowej oceny przesłanek z art. 25 § 3 k.k.

„Sytuacja jednostki podejmującej obronę konieczną” niewątpliwie należy do sytuacji stresu psychologicznego charakteryzującego się doświadczaniem emocji negatywnych o dużym natężeniu, czyli emocji strachu lub wzburzenia, ale także towarzyszących im emocji złości, gniewu i wrogości, które powodują zmiany fizjologiczne i biochemiczne wyraźnie przekraczające poziom charakterystyczny dla spoczynkowego poziomu pobudzenia⁴². Niezbędne w tym zakresie są wiadomości specjalne biegłego psychologa, który m.in. analizuje stan stresu psychologicznego oraz sytuację (stresor – czynnik wywołujący stan stresu), indywidualne cechy radzenia sobie ze stresem, funkcjonowanie psychiczne jednostki, zmiany fizjologiczne, indywidualne koszty psychofizyczne stresorów, funkcję regulującą temperamentu, ponieważ cechy temperamentu ekscedenta – przy działaniu tych samych stresorów (napad z bronią palną, inne zagrożenie życia) – mogą zwiększać lub zmniejszać koszty psychofizyczne owych stresorów i powodować odmienne reakcje o zróżnicowanym natężeniu. Ta sama sytuacja obrony koniecznej może wywołać odmienne skutki u osób z różnymi temperamentami. Wynika to z regulacyjnej roli temperamentu człowieka⁴³.

³⁸ M. Budyn-Kulik, *Umysłność w prawie karnym...*, s. 485.

³⁹ Badania przeprowadzone przez psychologów – J.P. Langa w 1977 r. i R. Neissa w 1988 r. Zob. J. Strelau, D. Doliński, *op. cit.*, s. 533.

⁴⁰ Możliwe jest przecież, że relacjonując zdarzenie, człowiek mówi, iż bał się tylko trochę, a jednocześnie twierdzi, że serce mu waliło szybko i głośno oraz nie mógł złapać oddechu. Zob. *ibidem*.

⁴¹ A. Kępiński, *op. cit.*, s. 250.

⁴² Tzw. definicja stresu psychologicznego według J. Strelaua. Zob. J. Strelau, *Temperament jako regulator zachowania z perspektywy półwiecza badań*, Gdańsk 2006, s. 152.

⁴³ *Ibidem*, s. 98–149. Por. M. Ledzińska, M. Stolarski, M. Zajenkowski, *Temperament i po-znanie. Energetyczne i czasowe zaplecze umysłu*, Warszawa 2013, s. 20.

Badacze temperamentu, począwszy od Hipokratesa-Galena, przez W. Pawłowa, aż do największego polskiego autorytetu w tej dziedzinie – J. Strelaua, zgodnie stwierdzili, że temperament ujawnia się najwyraźniej wtedy, kiedy człowiek znajduje się w sytuacji ekstremalnej, gdy doświadcza intensywnych stresorów⁴⁴, a zatem w omawianej tutaj sytuacji obrony koniecznej. Cechy temperamentu decydują o sposobie działania w przeżywaniu silnych emocji negatywnych, o wyborze ucieczki lub ataku. Warto zauważyć przy tym, że ta sama emocja strachu jest jednocześnie emocją steniczną, tj. wzmagającą gotowość do walki, obrony, ucieczki, jak też emocją asteniczną, czyli obniżającą gotowość do działania i jego sprawność (przerażenie sprawia, że ofiara zamiera w bezruchu i jest niezdolna do ucieczki), co zależy od natężenia emocji (np. niepokój może pobudzić do działania, a lęk działa częściej astenizująco)⁴⁵. Powyższe uwagi potwierdzają wcześniej sformułowany wniosek, że pogłębiona analiza stanu psychicznego, a nie tylko zdrowia psychicznego oskarżonego (art. 202 § 1 k.p.k.), jest niezbędna do prawidłowej oceny zaistnienia przesłanek z art. 25 § 3 k.k.

Przy analizie przesłanki „strachu” należy uwzględnić także wpływ tych emocji na funkcje poznawcze jednostki. W warunkach przeżywania silnych emocji, jak np. strach czy wzburzenie, często występuje u uczestników zdarzenia zjawisko zapamiętywania jedynie pewnego aspektu sytuacji oraz całkowitej niepamięci innych (tzw. pamięć tunelowa)⁴⁶. Analiza zeznań ofiar przestępstw związanych z użyciem broni wykazuje, że bardzo często nie są one w stanie podać nawet podstawowych faktów, ale mogą np. bardzo szczegółowo opisać wygląd broni. Interesujące jest to, że po pewnym czasie osoby takie często przypominają sobie inne szczegóły zdarzenia. Pamięć tunelowa dotyczy więc tego, co uczestnik zdarzenia pamięta z tego zdarzenia, a nie tego, co widział czy też tego, co obiektywnie zapisane jest w jego strukturach pamięciowych⁴⁷. Widzenie tunelowe wiąże się ze zwężeniem pola percepcyjnego oraz widzeniem i zapamiętywaniem jedynie fragmentu obrazu⁴⁸. Negatywne stany emocjonalne typu strach, lęk czy niepokój wywołują tendencję do skupienia uwagi na bodźcach związanych z zagrożeniem (np. przecenianiu sił napastnika, ocenianiu przedmiotu, jakim się posługuje jako bardziej niebezpiecznego, niż jest on w rzeczywistości); emocje biorą górę nad procesami rozumowymi, co uniemożliwia sprawcy rozważenie doboru od-

⁴⁴ J. Strelau, *op. cit.*, s. 150–151.

⁴⁵ M. Jarosz, [w:] *Encyklopedyczny słownik psychiatrii*, red. L. Korzeniowski, S. Pużyński, Warszawa 1986, s. 146. Por. W. Witwicki, *Psychologia*, t. 2, Lwów 1933, s. 14.

⁴⁶ M. Goryniak, *Wolni od napięcia*, www.charaktery.eu/arttykul/wolni-od-napiecia [dostęp: 12.06.2020].

⁴⁷ J. Strelau, D. Doliński, *op. cit.*, s. 582.

⁴⁸ *Ibidem*.

powiednich środków i sposobów działania⁴⁹. Wiedza z zakresu funkcji poznawczej ekscedenta powinna być zatem aplikowana w sferę prawnej oceny dowodów w sprawie z art. 25 § 3 k.k.

Drugą emocją wymienioną w art. 25 § 3 k.k. jest wzburzenie⁵⁰. Pojęcie to nie ma definicji ustawowej. Wykładnia językowa określa „wzburzenie” jako „stan podniecenia, zdenerwowania, gniewu, oburzenia, utraty równowagi wewnętrznej”⁵¹, natomiast „stan silnego wzburzenia” określony został jako afekt⁵². W tym miejscu warto zaznaczyć, że ten sam termin „afekt” we współczesnej psychologii jest zamiennie stosowany z pojęciem „emocja”, co prowadzi do istotnych rozbieżności pojęciowych.

W *Encyklopedycznym słowniku psychiatrii* (dalej: ESP) pod hasłem „wzburzenie” pojawia się odesłanie do kodeksu karnego i orzecznictwa Sądu Najwyższego, co świadczy o tym, że termin ten został uznany za kategorię prawną⁵³. Natomiast ESP posługuje się terminem „wzruszenie” jako jedną z postaci emocji, zgodnie z tradycyjnym podziałem emocji na nastroje, wzruszenia i afekty⁵⁴. Według ESP wzruszenie to stan emocjonalny charakteryzujący się zwykle nagłym początkiem, zaznaczonymi objawami wegetatywnymi, obniżeniem (w części przypadków) zdolności logicznego myślenia, krótkim czasem trwania⁵⁵.

We współczesnej psychologii nie funkcjonuje termin „wzruszenie” ani termin „wzburzenie”. Terminami zastępczymi są „stres psychologiczny”, a także „gniew”. „Gniew” został zdefiniowany jako: (1) impuls popychający do agresji, (2) próba wymuszenia poszanowania dla norm społecznych bądź (3) reakcja na frustrację⁵⁶. Gniew uznaje się za specyficzną emocję, która zawiera wściekłość, furię i złość, wrogość, wstręt⁵⁷. Objawy wegetatywno-somatyczne tych emocji są następujące: opuszczenie brwi, które od czasu do czasu mogą wędrować ku górze; nozdrza są rozszerzone; początkowo wargi są zawężone, jeszcze zanim człowiek uświadomi sobie przeżywanie złości, a potem usta się rozchylają, przybierając kształt wąskiego prostokąta, przez który widać zaciśnięte zęby; twarz jest zaczerwieniona, ale – jak dowodzi P. Ekman – tylko wtedy, gdy podmiot ma kłopoty

⁴⁹ M. Budyn-Kulik, *Zabójstwo tyrana domowego...*, s. 268; eadem, *Umyślność w prawie karnym...*, s. 488.

⁵⁰ Pojęcia stanu emocjonalnego, emocji i procesów motywacyjnych zostały przeanalizowane przy omówieniu przesłanki z art. 25 § 3 k.k.

⁵¹ *Słownik języka...*, s. 1232.

⁵² *Ibidem*, s. 4.

⁵³ *Encyklopedyczny słownik...*, s. 612: „Wzburzenie silne jest pojęciem z dziedziny prawa karnego odnoszącym się do zabójstwa człowieka”.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 146. Z perspektywy przesłanek z art. 25 § 3 k.k. omówienie pojęć „nastroje” i „afekty” nie jest istotne. W kręgu zainteresowań przedmiotu pozostaje jedynie „wzruszenie”.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ P. Ekman, R.J. Davidson, *Natura emocji*, Gdańsk 1999, s. 128–129.

⁵⁷ *Ibidem*.

z kontrolowaniem złości i jest bliski wybuchu. Człowiek rozzłoszczony często zaciska pięści i wysuwa głowę do przodu⁵⁸.

Zarówno gniew, wzburzenie, jak i strach wiążą się z dużą aktywnością i wysokimi wymaganiami metabolicznymi takich zachowań, jak walka czy ucieczka. Zachowania te wspierane są zmianami autonomicznymi typu wzrost tempa akcji serca, obniżenie temperatury obwodowych części ciała oraz silniejszy wzrost elektrycznego przewodnictwa skóry (tzw. funkcjonalne modele emocji)⁵⁹. W sytuacji stresowej, w obliczu zagrożenia, o wyborze działania – ucieczki lub ataku – decydują motywacyjna funkcja emocji, cechy osobowości oraz cechy temperamentu. Z wieloletnich badań wynika, że gniew blokuje tendencję do ucieczki i jednocześnie ułatwia podjęcie działań agresywnych⁶⁰.

Cechą emocji jest jej określona siła⁶¹. Przeżycia psychiczne typu gniew, złość i wściekłość charakteryzują się gwałtownością i siłą⁶². Warto zauważyć, że „gwałtowność” i „siła” dają się miarkować, a zatem mogą się wpisywać w przesłanki art. 25 § 3 k.k. jako wzburzenie, a nie silne wzburzenie, o którym mowa w art. 148 § 4 k.k.

Różnice w zastosowanych przez ustawodawcę terminach wzburzenia z art. 25 § 3 k.k. oraz silnego wzburzenia z art. 148 § 4 k.k. dostrzegł Sąd Apelacyjny w Poznaniu, który stwierdził, że wykładnia językowa tych pojęć nie pozostawia wątpliwości co do istnienia różnicy między nimi. Pod pojęciem „wzburzenie” rozumieć należy stan psychiczny związany z napięciem emocjonalnym, który podlega także normatywnej stopniowalności⁶³. Warto zwrócić uwagę, że skoro ustawa w art. 25 § 3 k.k. nie mówi o silnym wzburzeniu (tak jak czyni to w art. 148 § 4 k.k.), a jedynie o wzburzeniu, to wzburzenie nie musi (choć oczywiście może) być silne.

W wyroku z dnia 22 lutego 2007 r. Sąd Najwyższy wyraził słuszny pogląd, że bezpośredni, bezprawny i rzeczywisty zamach na dobro chronione oraz niezbędność podjęcia obrony koniecznej dla odparcia tego zamachu powoduje zawsze stan pewnego wzburzenia psychicznego, obawy czy zdenerwowania i trudno wyobrazić sobie bezprawny zamach, który nigdy nie wzbudzałby u zaatakowanego strachu i wzburzenia⁶⁴. Należy zatem wyodrębnić pojęcie „wzburzenia” z art. 25 § 3 k.k. od pojęcia „silnego wzburzenia” (afektu fizjologicznego) z art. 148 § 4 k.k. Trzeba przyjąć, że wolą ustawodawcy było, aby w tym wypadku wzburzenie,

⁵⁸ J. Strelau, D. Doliński, *op. cit.*, s. 555.

⁵⁹ P. Ekman, R.J. Davidson, *op. cit.*, s. 221–223.

⁶⁰ Badania z 2003 r. przeprowadzone przez J. Oatley i K. Jenkins. Zob. J. Strelau, D. Doliński, *op. cit.*, s. 537.

⁶¹ M. Budyn-Kulik, *Umysłność w prawie karnym...*, s. 480.

⁶² K. Daszkiewicz, *Przestępstwa z afektu w polskim prawie karnym*, Warszawa 1982, s. 12–13.

⁶³ Wyrok SA w Poznaniu z dnia 20 grudnia 2016 r., II AKa 213/16, LEX nr 2419572.

⁶⁴ Wyrok SN z dnia 22 lutego 2007 r., WA 6/07, LEX nr 257827.

a nie silne wzburzenie, było wystarczające obok innych przesłanek do przyznania sprawcy korzystnej sytuacji procesowej „niepodlegania karze”.

Kolejną ustawową przesłanką z art. 25 § 3 k.k. jest usprawiedliwienie przekroczenia granic obrony koniecznej okolicznościami zamachu. Stany emocjonalne w postaci strachu lub wzburzenia, o których mowa w tym przepisie, muszą być usprawiedliwione okolicznościami zamachu. Chodzi więc o to, czy stan wzburzenia lub strachu, towarzyszący oskarżonemu w chwili czynu, może zasługiwać na zrozumienie, czego nie należy utożsamiać z akceptacją samego czynu (np. zabójstwa, pobicia) popełnionego w takich okolicznościach. Punktem odniesienia przy takiej ocenie powinny być okoliczności zamachu, tzn. okoliczności, w jakich doszło do przestępstwa. Jak słusznie podkreśla się w orzecznictwie, to nie sam czyn, a wzburzenie lub strach mają być usprawiedliwione okolicznościami⁶⁵. W doktrynie i w orzecznictwie istnieją rozbieżności co do charakteru tych okoliczności, tj. czy okoliczności te powinny mieć charakter zewnętrzny czy też charakter wewnętrzny. Według M. Budyn-Kulik okoliczności te powinny mieć charakter mieszany, tj. łączący czynniki zewnętrzne i wewnętrzne⁶⁶.

Oceny okoliczności usprawiedliwiających afekt należy dokonywać z dwóch punktów widzenia: psychologicznego (kryterium współmierności reakcji do przyczyny, która ją wywołała) i etycznego (kryterium zgodności z zasadami moralnymi i zasadami współżycia społecznego)⁶⁷. O ile kryterium etyczne oceny okoliczności znajduje się poza zakresem niniejszego artykułu, o tyle kryteria psychologiczne są istotne w kontekście stanu psychicznego osoby odpierającej zamach. Wprawdzie okoliczności te nie zostały kodeksowo skatalogowane⁶⁸, jednak na podstawie orzecznictwa przykładowo można tu wymienić: zaskoczenie, atak w nocy, niewiedzę co do liczby napastników lub narzędzi przez nich używanych, obawę o życie⁶⁹.

Kryteria interpretacji przesłanek z art. 25 § 3 k.k. stanowiły przedmiot wielu orzeczeń Sądu Najwyższego i sądów apelacyjnych. W pierwszym okresie obowiązywania przepisu art. 25 § 3 k.k. judykatura prezentowała pogląd o obiektywnym charakterze oceny ustawowych warunków przekroczenia granic obrony koniecznej. Jak wynika ze stanowiska Sądu Najwyższego zawartego w postanowieniu z dnia 14 lutego 2002 r., sytuacja opisana w art. 25 § 3 k.k. musi być ograniczona do takich tylko wypadków, w których przyjęto, że okoliczności zamachu, oceniane obiektywnie, racjonalnie tłumaczą wywołanie stanu strachu

⁶⁵ Wyrok SN z dnia 23 sierpnia 1984 r., II KR 178/84, LEX nr 22004; wyrok SA w Katowicach z dnia 24 października 1996 r., II AKo 276/96, LEX nr 1624610; wyrok SA w Poznaniu z dnia 20 grudnia 2016 r., II AKa 213/16, LEX nr 2419572.

⁶⁶ Por. M. Budyn-Kulik, *Zabójstwo tyrana domowego...*, s. 200–201.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 201.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 202.

⁶⁹ Wyrok SA w Lublinie z dnia 11 października 2012 r., II AKa 228/12, LEX nr 1237268.

lub wzburzenia, a stan ten przesądził o sposobie odparcia zamachu⁷⁰. Podobnie wypowiedział się Sąd Apelacyjny w Katowicach w wyroku z dnia 29 listopada 1994 r., w którym stwierdził, że okoliczności usprawiedliwiających stan silnego wzburzenia nie można doszukiwać się w cechach charakteru sprawcy, w jego predyspozycjach psychicznych z powodu odchyłeń od normy. Okoliczności te bowiem istnieć muszą poza sprawcą, w zjawiskach zewnętrznych, na które silne wzburzenie i podjęte pod jego wpływem działanie są relacją współmierną do wywołujących ją przyczyn⁷¹.

Z czasem pojawił się w orzecznictwie sądów apelacyjnych nurt prezentujący powinność uwzględniania obok kryteriów obiektywnych także cech subiektywnych ekscedenta. Jak podniósł Sąd Apelacyjny w Lublinie w wyroku z dnia 16 czerwca 2016 r., ocena tego, czy zachowanie osoby przekraczającej granice obrony koniecznej determinowane było strachem, powinna też uwzględniać stan psychiczny tej osoby, zwłaszcza jej osobowość⁷². Podobne stanowisko zajął Sąd Apelacyjny w Krakowie w wyroku z dnia 29 września 2005 r., stwierdzając, że okoliczności usprawiedliwiające strach (lęk) lub wzburzenie sprawcy przekraczającego granice obrony koniecznej (art. 25 § 3 k.k.) są podobne do powodów silnego wzburzenia sprawcy zabójstwa (art. 148 § 4 k.k.). Nie można przy tym pominąć jednostkowej podatności sprawcy na doznanie strachu lub wzburzenia, zatem znaczenie w ocenie mają nie tylko przesłanki natury obiektywnej (wzorzec przeciętnego obywatela), ale i właściwości psychiczne sprawcy⁷³.

Uważam, że słuszny jest pogląd o jednoczesnym uwzględnieniu czynników subiektywnych i obiektywnych, aby z jednej strony – uwzględniając całą pogłębioną analizę psychologiczną ekscedenta – nie promować zasady całkowitego indywidualizmu, a z drugiej nie stosować czystego obiektywizmu i standardu „wzorcowego obywatela”. Posłużenie się modelem „wzorcowego obywatela” i sprawdzenie, jak reagowałby taki obywatel w sytuacji, w której znalazł się sprawca, zostało sformułowane w wyroku Sądu Najwyższego z dnia 5 listopada 2002 r. W orzeczeniu tym Sąd Najwyższy stwierdził, że przy ocenie zdarzenia konieczne jest posłużenie się modelem wzorowego obywatela⁷⁴. Ze stanowiskiem

⁷⁰ Postanowienie SN z dnia 14 lutego 2002 r., II KKN 337/01, OSNKW 2002, nr 7–8, poz. 66.

⁷¹ Wyrok SA w Katowicach z dnia 29 listopada 1994 r., II AKr 354/1994, OSA 1995, nr 3, poz. 13. Podobnie: wyrok SA w Katowicach z dnia 30 grudnia 1997 r., II AKa 247/97, LEX nr 1541151: „Wprawdzie człowiekowi, który staje wobec bezpośredniego, bezprawnego zamachu często trudno jest zachować taką rozagę w działaniu, by broniąc siebie lub kogoś innego nie wyrządził niepotrzebnie napastnikowi nadmiernej szkody, jednakże nadmierność użytego środka (sposobu) obrony oceniać należy również wg kryteriów obiektywnych, a nie w pełnej zależności od subiektywnej oceny broniącego”.

⁷² Wyrok SA w Lublinie z dnia 16 czerwca 2016 r., II AKa 142/16, LEX nr 2090429.

⁷³ Wyrok SA w Krakowie z dnia 29 września 2005 r., II AKa 169/05, KZS 2005, nr 11, poz. 24.

⁷⁴ Wyrok SN z dnia 5 listopada 2002 r., II KKN 50/01, LEX nr 754575. Teza wyroku brzmi: „Ocena, czy oskarżony w chwili zdarzenia był w stanie strachu lub wzburzenia usprawiedliwionego

Sądu Najwyższego w żaden sposób zgodzić się nie można. Niezbędne jest bowiem indywidualne odniesienie się do osobowości i subiektywnego stanu emocjonalnego osoby działającej pod wpływem strachu lub wzburzenia, gdyż podmiotem nie jest przecież „wzorcowy obywatel”, tylko konkretny człowiek, jego emocje negatywne, konkretna sytuacja wywołująca strach lub wzburzenie, reakcja na tę sytuację, indywidualne mechanizmy motywacyjne, radzenie sobie w stanie stresu sytuacyjnego, indywidualne mechanizmy samokontroli, historia życia kształtująca jego funkcje poznawcze, regulacyjna rola jego temperamentu, genetyczne uwarunkowania pogotowia lękowego czy bólowego, aktualny stan nastrojowo-uczuciowy, wreszcie wielkość sygnału lękowego.

Wszystkie te kryteria, określające subiektywny stan psychiczny osoby odpięrającej zamach, stoją w sprzeczności ze sztucznym i abstrakcyjnym tworem, jakim jest „wzorcowy obywatel”. Stąd też wypływa kolejna konstatacja potwierdzająca wielokrotnie powtarzaną w tym artykule konieczność przeprowadzenia dowodu z kompleksowej opinii biegłych sądowych psychiatrów i psychologa, gdyż w tego rodzaju sprawach stwierdzenie okoliczności mających istotne znaczenie dla rozstrzygnięcia sprawy wymaga wiadomości specjalnych (art. 193 § 1 k.p.k.). Kompleksowe opinie psychiatryczno-psychologiczne powinny wyznaczać standardy postępowania dowodowego w sprawie przekroczenia granic obrony koniecznej.

Dotychczasowy schemat postępowania karnego często ogranicza się do zastosowania jedynie art. 202 § 1 k.p.k., czyli dopuszczenia opinii sądowo-psychiatrycznej. Specyficzny charakter przesłanek z art. 25 § 3 k.k. wyraża potrzebę przeprowadzenia także opinii psychologicznej. Sama opinia biegłych psychiatrów okazuje się niewystarczająca z uwagi na fakt, że kodeksowe podstawy tej opinii dotyczą „zdrowia psychicznego” (art. 202 k.p.k.), a nie stanu psychicznego oskarżonego (*resp.* podejrzanego). „Strach” lub „wzburzenie”, będące emocjami, określają stan psychiczny ekscedenta, a nie jego zdrowie psychiczne, gdyż co do zasady „strach” i „wzburzenie” nie są jednostkami chorobowymi⁷⁵. Pojęcie „stanu psychicznego” jest zatem pojęciem szerszym od pojęcia „zdrowia psychicznego”, o którym mowa w art. 202 k.p.k., ponieważ obejmuje zarówno elementy patologiczne (choroby psychiczne, zaburzenia psychiczne), jak i niepatologiczne (stres, emocje, motywację, wpływ społeczny)⁷⁶. Biegły lekarz psychiatra skupia swą uwagę na zjawiskach patologicznych i bada je przede wszystkim z punktu widzenia biologiczno-lekarskiego, psycholog zaś interesuje się w zasadzie normal-

okolicznościami, należy do sądu orzekającego, a nie biegłych i zależna jest od okoliczności zdarzenia. Sąd ma obowiązek wziąć pod uwagę wszystkie okoliczności zdarzenia, które strach ów mogą wywołać, przy czym konieczne jest tu posłużenie się wzorowym obywatelem i sprawdzenie, jak reagowałby taki obywatel w sytuacji, w której znalazł się sprawca”.

⁷⁵ Za choroby psychiczne lub inne zaburzenia psychiczne mogą być uznane patologiczne formy lęku, wzburzenia (afekt patologiczny).

⁷⁶ *Psychologia i prawo...*, s. 141.

nymi zjawiskami psychicznymi i ocenia je z punktu widzenia swej wiedzy o życiu psychicznym i po jego przejawach zewnętrznych. Dlatego wspólne badanie i wspólna ocena, dokonana przez przedstawicieli tych różnych, choć pokrewnych specjalności, psychologa i psychiatrów, mogą okazać się bardzo pomocne pod kątem wykrycia prawdy w procesie. Dotyczy to nie tylko afektu (silnego wzburzenia)⁷⁷, ale też sytuacji przekroczenia obrony koniecznej z art. 25 § 3 k.k. Dopiero zespół biegłych sądowych – dwóch lekarzy psychiatrów i biegły psycholog – może w pełni przeanalizować stan psychiki oskarżonego w chwili czynu, a więc nie tylko ocenić poczytalność, lecz także stan emocjonalny osoby odpierającej zamach⁷⁸. Jak wynika z wyroku Sądu Apelacyjnego w Lublinie z dnia 7 kwietnia 1998 r., ustalenie, czy rzeczywiście w chwili czynu nastąpiła u oskarżonego reakcja pod wpływem silnego wzburzenia, tj. stanu psychicznego cechującego się zasadniczym ograniczeniem kontrolnej roli intelektu, wymaga wiadomości specjalnych i przeprowadzenia dowodu z opinii psychologa. Nie może być przecież żadnych wątpliwości, że kwestia stanu silnego wzburzenia to zagadnienie specjalistyczne, a więc wymagające wiadomości specjalnych z zakresu psychologii⁷⁹.

Należy zatem uznać za głęboko uzasadnioną potrzebę współdziałania prawa karnego z dyscyplinami psychologii i psychiatrii oraz wykorzystania specjalistycznej wiedzy psychologicznej do prawidłowej oceny przesłanek z art. 25 § 3 k.k.

Powyżej przedstawione wybrane zagadnienia przekroczenia granic obrony koniecznej w wyniku strachu lub wzburzenia usprawiedliwionego okolicznościami zamachu z art. 25 § 3 k.k. wskazują na złożoność problematyki obrony koniecznej oraz potrzebę każdorazowego i wszechstronnego uwzględniania wszystkich przesłanek, zarówno na płaszczyźnie karnomaterialnej, jak i psychologicznej i psychiatrycznej. Interdyscyplinarny charakter tej problematyki wymaga wspólnego działania przedstawicieli nauk prawnych i praktyki oraz nauk psychologicznych i medycznych.

BIBLIOGRAFIA

LITERATURA

- Budyn-Kulik M., *Umyślność w prawie karnym i psychologii. Teoria i praktyka sądowa*, Warszawa 2015.
- Budyn-Kulik M., *Zabójstwo tyrana domowego. Studium prawnokarne i wiktymologiczne*, Lublin 2005.
- Cieślak M., [w:] M. Cieślak, K. Spett, A. Szymusik, W. Wolter, *Psychiatria w procesie karnym*, Warszawa 1991.
- Daszkiewicz K., *Groźba w polskim prawie karnym*, Warszawa 1958.
- Daszkiewicz K., *Przestępstwa z afektu w polskim prawie karnym*, Warszawa 1982.

⁷⁷ M. Cieślak, *op. cit.*, s. 475–476.

⁷⁸ Por. wyrok SA w Katowicach z dnia 28 lutego 2006 r., II AKa 30/06, Legalis nr 75358.

⁷⁹ Wyrok SA w Lublinie z dnia 7 kwietnia 1998 r., II AKa 8/98, OSA 1999, nr 5, poz. 37.

- Ekman P., Davidson R.J., *Natura emocji*, Gdańsk 1999.
- Encyklopedyczny słownik psychiatrii*, red. L. Korzeniowski, S. Pużyński, Warszawa 1986.
- Jarosz M., [w:] *Encyklopedyczny słownik psychiatrii*, red. L. Korzeniowski, S. Pużyński, Warszawa 1986.
- Kępiński A., *Lęk*, Kraków 1992.
- Ledzińska M., Stolarski M., Zajenkowski M., *Temperament i poznanie. Energetyczne i czasowe zaplecze umysłu*, Warszawa 2013.
- Maruszewski T., *Psychologia poznania*, Gdańsk 2001.
- Maruszewski T., *Psychologia poznania*, Gdańsk 2017.
- Mozgawa M., [w:] *Kodeks karny. Komentarz*, red. M. Mozgawa, Warszawa 2019.
- Mozgawa M., *Obrona konieczna w polskim prawie karnym (zagadnienia podstawowe)*, „Annales UMCS sectio G (Ius)” 2013, vol. 60(2).
- Psychologia i prawo. Między teorią a praktyką*, red. E. Habzda-Siwek, J. Kabzińska, Sopot 2014.
- Sillamy N., *Słownik psychologiczny*, Katowice 1994.
- Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, Warszawa 1988.
- Słownik podręczny łacińsko-polski*, oprac. Ł. Koncewicz, Lwów 1922.
- Stanik J.M., *Psychologia sądowa*, Warszawa 2013.
- Strelau J., *Temperament jako regulator zachowania z perspektywy półwiecza badań*, Gdańsk 2006.
- Strelau J., Doliński D., *Psychologia akademicka*, t. 1, Gdańsk 2016.
- Witwicki W., *Psychologia*, t. 2, Lwów 1933.
- Zimbardo P., Gerrig R., *Psychologia i życie*, Warszawa 2020.

ŹRÓDŁA INTERNETOWE

- Goryniak M., *Wolni od napięcia*, www.charaktery.eu/artikul/wolni-od-napiecia [dostęp: 12.06.2020].

AKTY PRAWNE

- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (Dz.U. 1997, nr 88, poz. 553).
- Ustawa z dnia 5 listopada 2009 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny, ustawy – Kodeks postępowania karnego, ustawy – Kodeks karny wykonawczy, ustawy – Kodeks karny skarbowy oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. 2009, nr 206, poz. 1589).

ORZECZNICTWO

- Postanowienie SN z dnia 14 lutego 2002 r., II KKN 337/01, OSNKW 2002, nr 7–8, poz. 66.
- Wyrok SA w Katowicach z dnia 29 listopada 1994 r., II AKr 354/1994, OSA 1995, nr 3, poz. 13.
- Wyrok SA w Katowicach z dnia 24 października 1996 r., II AKo 276/96, LEX nr 1624610.
- Wyrok SA w Katowicach z dnia 30 grudnia 1997 r., II AKa 247/97, LEX nr 1541151.
- Wyrok SA w Lublinie z dnia 7 kwietnia 1998 r., II AKa 8/98, OSA 1999, nr 5, poz. 37.
- Wyrok SA w Krakowie z dnia 29 września 2005 r., II AKa 169/05, KZS 2005, nr 11, poz. 24.
- Wyrok SA w Katowicach z dnia 28 lutego 2006 r., II AKa 30/06, Legalis nr 75358.
- Wyrok SA w Lublinie z dnia 11 października 2012 r., II AKa 228/12, LEX nr 1237268.
- Wyrok SA w Lublinie z dnia 16 czerwca 2016 r., II AKa 142/16, LEX nr 2090429.
- Wyrok SA w Poznaniu z dnia 20 grudnia 2016 r., II AKa 213/16, LEX nr 2419572.
- Wyrok SN z dnia 23 sierpnia 1984 r., II KR 178/84, LEX nr 22004.
- Wyrok SN z dnia 5 listopada 2002 r., II KKN 50/01, LEX nr 754575.
- Wyrok SN z dnia 22 lutego 2007 r., WA 6/07, LEX nr 257827.

SUMMARY

The analysis of the statutory grounds for necessary defence under Article 25 § 3 of the Criminal Code, in particular fear or agitation, must use the achievements of psychological and medical sciences in the field of psychiatry, because a criminal case is not about the conduct of a “model citizen”, but a specific person having individual characteristics of responding to a state of emergency, cognitive and motivational functions, temperament, ability to cope with the situation under situational stress, individual mechanisms of self-control, genetic conditions affecting the ways of responding to an emergency and the “psychological life position” linking the past and future with the event concerned, which is necessary for in-depth psychological analyses. It is only interdisciplinary cooperation in the fields of law, psychology and psychiatry that makes it possible to adequately approach the grounds under Article 25 § 3 of the Criminal Code. This cooperation has its legal basis in Article 193 § 1 and Article 202 § 1 of the Code of Criminal Procedure in terms of taking evidence under an opinion of expert forensic psychiatrists and psychologists, as in such cases the finding of circumstances relevant to the resolution of the case requires special expertise. Comprehensive psychiatric and psychological opinions should set standards for evidence-taking in cases under Article 25 § 3 of the Criminal Code.

Keywords: necessary defence; fear, agitation; comprehensive psychiatric and psychological opinion

STRESZCZENIE

Analiza ustawowych przesłanek obrony koniecznej z art. 25 § 3 k.k., w szczególności przesłanki strachu lub wzburzenia, powinna korzystać z osiągnięć nauk psychologicznych oraz nauk medycznych w zakresie psychiatrii, gdyż przedmiotem sprawy karnej nie jest zachowanie „wzorcowego obywatela”, lecz konkretnej osoby oznaczonej indywidualnymi cechami reagowania na stan zagrożenia, funkcjami poznawczymi i motywacyjnymi, temperamentem, umiejętnościami radzenia sobie w stanie stresu sytuacyjnego, indywidualnymi mechanizmami samokontroli, uwarunkowaniami genetycznymi wpływającymi na sposoby reagowania w sytuacji zagrożenia oraz „psychologicznego położenia życiowego” wiążącego z danym zdarzeniem przeszłość i przyszłość, co jest niezbędne do pogłębionych analiz psychologicznych. Dopiero interdyscyplinarna współpraca w dziedzinie prawa, psychologii i psychiatrii umożliwia właściwe ujęcie przesłanek z art. 25 § 3 k.k. Współpraca ta znajduje kodeksowe podstawy oparte na art. 193 § 1 i art. 202 § 1 k.p.k. w zakresie przeprowadzenia dowodu z kompleksowej opinii biegłych sądowych psychiatrów i psychologa, gdyż w tego rodzaju sprawach stwierdzenie okoliczności mających istotne znaczenie dla rozstrzygnięcia sprawy wymaga wiadomości specjalnych. Kompleksowe opinie psychiatryczno-psychologiczne powinny wyznaczać standardy postępowania dowodowego w sprawie z art. 25 § 3 k.k.

Słowa kluczowe: obrona konieczna; strach; wzburzenie; kompleksowa opinia psychologiczno-psychiatryczna

